

«Արքայի Արտաքսերքսեսի Աստվածայինի» շրջագրով դրախմաների հեղինակի և նշանակության շուրջ

*Մելիքյան Արթուր,
Չատինյան Բոա*

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2025.2hs-124>

Հանգուցային բառեր. *դիմերես, դարձերես, Օկտավիանուս Օգոստոս, Հռոմ, Մեծ Հայք, Հրահառ IV, Ատրպատական*

Նախաբան

«Արքայի Արտաքսերքսեսի Աստվածայինի» շրջագրով արտաշեսյան հազվագեղագիր դրախմաներն արդեն երկուսուկես տասնամյակ է, ինչ հայ և օտարագրի դրամագետների հետաքրքրությունների առարկա են: Այդուհանդերձ, մինչ օրս դրանց հեղինակության և պատկերագրության վերաբերյալ միանշանակ կարծիք չկա: Մույն ուսումնասիրության նպատակը նշված արձաթե դրամները հատած արքայի ինքնությունը և թողարկման պատմական համատեքստը պարզաբանելն է: Անկասկած, ինչպես ուշ արտաշեսյանների վերաբերյալ անտիկ հեղինակների հաղորդումները, այնպես էլ խնդրո առարկա հայկական դրախմաների պարունակած պատմական տեղեկությոը կրում են պաշտոնական քարոզչության կնիքը: Այդ իսկ պատճառով փորձ է արվել վերոնշյալ խնդիրների լուծմանը հասնել գրավոր և դրամագիտական տվյալների քննական համեմատության միջոցով: Դրախմաների քարոզչական տեղեկությոի ուսումնասիրությունը նույնպես կատարվել է հելլենիստական, Հռոմի կայսերական և հռոմեական խնդրակու արքաների դրամական պատկերագրության քննական համեմատության միջոցով: Հետազոտության են ենթարկվել նաև դրախմաների ստեղծման ժամանակի և նշանակության հարցերն ու Մեծ Հայքի տնտեսական կազմալուծման համապատկերում նրանց լիարժեքության առեղծվածը:

1. «Արքայի Արտաքսերքսեսի Աստվածայինի» շրջագրով դրախմաները

«Արքայի Արտաքսերքսեսի Աստվածայինի» (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΕΞΕΩ ΘΕΙΟΥ) շրջագրով դրախմաները երևան են եկել 1990-ական թթ. Լիբանանում հայտնաբերված պարթևական գանձի կազմում: Դրա գտնվելու հստակ տեղը և ժամանակը մնում են անհայտ: Դրախմաներից առաջինը, որի մասին անդրանիկ տեղեկությոը հրապարակվել է հայկական «Ասպարեզ» հանդեսում՝ 1995 թ. 10-րդ համարում, ձեռք է բերել Բեյրութի ֆրանսիական դեսպանատան զինվորական կցորդ, գնդապետ Ա. Ռոնդը, որն էլ Հ. Թորոսյանի հետ 1997 թ. ներկայացրել է դրամի համառոտ նկարագիրը [45, 25-26] (նկար 1): Նույն թվականին Լ. Ա. Սարյանը նկարագրել է ամերիկյան մասնավոր հավաքածուում հայտնված երկրորդ դրամը [46 7-16], որը 1999 թ. վաճառվել է աճուրդում [18, Lot 768] (նկար 2): Երրորդ և չորրորդ օրինակներն աճուրդի են հանվել 1998 [17, Lot 693] (նկար 3) և 2001 թվականներին [23, № F 70; 39, Pl. 95, a2-p4a] (նկար 4):

1.1. Դրախմաների նկարագրերը

Դիմերես – Արքայի աջ դարձած կիսանդրին է, որն իր հորինվածքով, պատկերագրական մանրամասնություններով ընդհանուր առմամբ նմանվում է Արտավազդ II-ի (Ք. ա. 55-34 թթ.) չորեքդրախմաների պատկերատիպին [39, Pl. 92, A1-P1a, A2-P2a, A3-P3a]: Արքան սափրված դեմքով է, գլխին՝ հնգատամ բարձր խուրի հետ համադրված ապարոշ, որի երիզները թեթևակի ծածանվում են ծոծրակին: Խուրը զարդարված է սեղանաձև քառանկյունումեջ առնված ութնաթև աստղով: Քառանկյունին վերևում և երկու կողմերում ունի երկու մարգարտյա շարքեր: Ա. Ռոնդի հավաքածուի օրինակի աջակողմյան մարգարտյա շարքի մեջ առկա է արժվակերպ պատկեր, որը նյույորքյան դրամի վրա բուսական զարդի տեսք ունի: Դիմապատկերի մեջ առկա տարբերությունները (դեմքի ձգվածության չափը, խուրի

գարդարանքի, ականջօղի, թիկնոցի, արքայի կիսանդրին իր մեջ առնող դափնեպսակի ձևերը), հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ հայտնի չորս դրամների դիմերեսները ստեղծվել են երեք դրամական կադապարներով:

Դրախմաների դարձերեսների հորինվածքները երկու տիպի են.

Դարձերես 1 – Սաղավարտավոր Աթենասը՝ ձախ դարձած, աջ ձեռքին՝ սուր ծայրը ներքև թեքած նիզակ, ձախին՝ վահան բռնած: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ ΘΕΙΟΥ շրջագիրը գրված է ժամկալքի ուղղությամբ: Դաշտի աջ կողմում դրամի թվագրությունն է՝ ΙΔ (=14-րդ), իսկ Աթենասի ոտքերի տակ Արտաշատի դրամահատարանի փակագիրը:

Դարձերես 2 – Դեպի աջ ճախրող Նիկեն է՝ աջ ձեռքը հետ պահած, իսկ ձախով պսակ և արմավենու ճյուղ բռնած: Տիտղոսը գրված է ժամկալքի ուղղությամբ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ ΘΕΙΟΥ: Այստեղ էլ դաշտի աջ կողմում դրամի թվագրությունն է՝ ΙΔ (= 14-րդ), իսկ դիցուհու ոտքերի տակ՝ Արտաշատի դրամահատարանի փակագիրը:

Խնդրո առարկա դրախմաների չորս օրինակների քաշերը տարբեր են՝ 2.6 գ, 3.59 գ, 3.20 գ, 4.06 գ: Միջին քաշը կազմում է 3,36 գ, որը 0,42 գրամով թեթև է Արտավազդ II-ի դրախմաների միջին քաշից, բայց ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում է հելլենիստական դրախմայի կշեին: Տարբեր են նաև դրամների տրամագծերը՝ 20,8 մմ, 22 մմ, 23 մմ, 24 մմ: Միջինը կազմում է 22 մմ: Բսկ մետաղի քիմիական վերլուծությունը հաստատում է դրամների հին լինելը:

Դրախմաների վրա հստակ ընթերցվող ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ (ուղղ. հոլ.՝ ΑΡΤΑΞΕΡΞΕΩ-Արտաքսերքսես = Արտաշես) անունը նվազագույնի է հասցնում դրանց հեղինակի հարցում սխալվելու հավանականությունը: Այդուհանդերձ, դրամագետների կարծիքները տարբերվում են: Լ. Ա. Սարյանը և Բ. Կրենգելը դիմապատկերն իր մեջ առած դափնեպսակից ու շրջանաձև խորագրից եզրակացնում են, որ այդ դրամները պատկանում են Արտաշես III-ին (18-34 թթ.) [46, 7-16; 31, 8. Ft. 17]: Բսկ Յ. Ներսեսյանը, փաստարկելով դրախմաների իսկությունը, դրանք վերագրում է Արտաշես II-ին (Ք. ա. 34 թ., Ք. ա. 31/30-20 թթ.) [38, 95-97; 39, 167-168, Pl. 94, a2-p4a, Pl. 95]: Նույն կարծիքին են նաև Ֆ. Վովաչը և Ջ. Նուրպետյանը [30, 28, № 170-171; 41, 165, № 40, 41]: Այլ կարծիք է Ռ. Վարդանյանը: Լ. Սարյանի հրապարած դրամի մի շարք իրողություններից (դափնեպսակ, արքայական տիտղոսի շրջանաձև գրություն, «ΘΕΙΟΥ» մակդիր) նա հավանական է համարում, որ խնդրո առարկա դրամները կեղծ են [51, 321-326]:

2. Դափնեպսակի առեղծվածը

2.1 Դափնեպսակը հելլենիստական, հռոմեական և ենթահռոմեական դրամական պատկերազրության մեջ

Դրամագետների կարծիքները բաժանվում են հատկապես արքայի դիմապատկերն իր մեջ առնող դափնեպսակի հարցում: Պատկերագրական այդ տարրն առավել տարածված է Մելեկյանների դրամահատության մեջ՝ Ապոլոնի հետ նրանց հատուկ կապի շնորհիվ: Սակայն միայն Դեմետրիոս I (Ք. ա. 162-150 թթ.) [27, № 143-153, 473-474, 527, 551-554, 910-911], Դեմետրիոս II (Ք. ա. 145-138, Ք. ա. 129-125 թթ.) [27, № 528-529], Տիմարքոս (Ք. ա. 142-138 թթ.) [27, № 1318] և Անտիոքոս VIII (Ք. ա. 125-96 թթ.) [27, № 857] արքաների դրամների վրա

¹ Ռ. Վարդանյանի կարծիքին դժվար է համաձայնել մի շարք պատճառներով: Նախ, խնդրո առարկա դրամները, չնայած իրենց փոքրաթիվությանը, ոչ թե «նեղուն» են մասնավոր հավաքածուներում, այլ շրջանառվում են դրամական աճուրդներում: Հետևաբար, արդի տեխնոլոգիաների միջոցով կեղծիքը հեշտ կրացահայտվեր՝ նախքան դրամների աճուրդի հանվելը: Անհավանական է նաև, որ կեղծարարը չորս դրամ կեղծելու համար կպատրաստեր դիմերեսի երեք և դարձերեսի երկու դրոշմոցներ: Բացի այդ, աճուրդում այդ դրախմաների վաճառքի գինը (17, Lot 693, վաճ. 3000 ԱՄՆ դոլ., 18, Lot 768, վաճ. 3000 ԱՄՆ դոլ., 19, Lot: 33, վաճ. 6500 ԱՄՆ դոլ.) հուշում է, որ ենթադրյալ կեղծարարը չէր բավարարվի ընդամենը 4 օրինակով:

է, որ դափնեպսակը ծառայեցված է որպէս դրամների դիմերեսների եզրագարդ: Որպէս կանոն, այդ պատկերագրական տարրը նույն նշանակությամբ գետեղված է դրամների դարձերեսներին: Հորինվածքային այդ սկզբունքը յուրացրել են Օուֆֆի Միհրդատ I (Ք. ա. II դ.) և Միհրդատ II (մոտ Ք. ա. 89-85 թթ.) արքաները [30, № 26, 35, 36]: Այն պահպանվել է նաև Տիգրան II-ի (Ք. ա. 95-55 թթ.) անտիոքյան և դամասկոսյան դրամահատության մեջ [27, № 397-398; 39, 80-81, Pl. 1-79; 30, № 71.2, 72.1, 73, 74.1, 74.2, 75.2, 75.3] և միայն մեկ անգամ է ընդօրինակվել Արտաշատի դրամահատարանի կողմից [39, 85. Pl. 80]: Արտավազդ II-ի դրամների հորինվածքում խնդրո առարկա տարրը բացակայում է: Այդ փաստերի տեսանկյունից քիչ հավանական է, որ ուշարտաշեսյան այս դրամների վրա խնդրո առարկա պատկերագրական տարրը երևան եկած լինի Մելեկյանների կամ էլ Տիգրան II-ի անտիոքյան-դամասկոսյան դրամահատության տպավորությամբ: Դա բացառվում է նաև դրամների հորինվածքային տեսանկյունից: Մելեկյան և տիգրանյան դրամների վրա դափնեպսակը ծառայեցված է սոսկ իբրև դրամների եզրագարդ: Մինչդեռ խնդրո առարկա դրամների վրա այն ակնհայտորեն ծառայում է իբրև արքայի դիմապատկերն ընդգծելու միջոց: Դրանից հետևում է, որ դափնեպսակը այս հայկական դրամների հորինվածք է ներմուծվել հռոմեական դրամական պատկերագրության մեջ ունեցած նշանակությամբ: Այստեղից ծնվում է առանցքային հարցերից մեկը. ով և ի՞նչ խորհրդապաշտությամբ է խնդրո առարկա դրամների դիմերեսներին գործածել հռոմեական վեհապետական իշխանության խորհրդանշան դարձած դափնեպսակը: Դրան պատասխանելու համար հարկ է դիմել հռոմեական կայսերական պատկերագրությանը:

Հռոմեական իրականության մեջ դափնեպսակն ի սկզբանե ունեցել է քաղաքական իմաստ և հանդիսացել է Յուլիոսների ու տրիումֆատորների խորհրդանշանը [11, 51-58]: Բայց դափնին համարվել է Հուլիոսների տոհմական ծառը: Ըստ այդմ, պրինցիպատի հաստատումից հետո Օգոստոսը դափնին ու դափնեպսակը դարձրեց կայսերական իշխանության խորհրդանշան և կայսերական պատկերագրության կարևոր տարր [48, VII. 1; 42, 299]: Նրա օրոք հատված հռոմեական դրամների սովոր շարքում դիմերեսին կայսեր պատկերն իր մեջ ներառող դափնեպսակով հորինվածքները շատ չեն [տե՛ս օրինակ 49, № 400, 539; 24, Lot 8783; 13, № 2662, 4997; 25, Lot 340]: Դափնեպսակները սովորաբար պատկերված են դրամների դարձերեսին՝ իսկ նրա ներսում գետեղված են պրինցեսպի ու սենատի [49, № 528, 549; 13, № 4246, 4248, 4261, 4261, 4264], պրինցեսպի ու հռոմեական ժողովրդի, երբեմն էլ՝ պրինցեսպի և պրովինցիական բնակչության միասնությունը խորհրդանշող խորագրեր [37, 317; 49, № 303, 486; 13, № 129, 2987, 3124]: Քիչ չեն այնպիսի դրամական տիպերը, որոնց դարձերեսին դափնեպսակն իր մեջ է ներառում Augustus անունը [49, № 483, 486] կամ էլ Օգոստոսի աստղակերպ այծեղջյուրի նշանը [49, № 480, 493]: Վերոնշյալ բոլոր դեպքերում դափնեպսակը ծառայեցված է դրամի դիմերեսին կայսեր դիմապատկերը, իսկ դարձերեսի հորինվածքում՝ կենտրոնական պատկերը կամ գրույթը ընդգծելուն:

Ք. ա. 20-ական թթ. կայսերական դրամական հորինվածքների ընդօրինակման արդյունքում դափնեպսակը թափանցեց նաև խնդրարկու արքաների դրամական պատկերագրության ոլորտ [35, Lot 722-724; 36, Lot 1335-1338, 1341-1343; 40, Lot 455; 30, № 245-246, 249-251, 254-258]: Իրենց փաստարկները հենց այդ հիմքի վրա են կառուցում Լ. Սարյանն ու Է. Կրենգելը, որոնք խնդրո առարկա դրամները վերագրում են Ջենոն-Արտաշեսին: Սակայն այդ նույնականացումը հիմնված է եզակի և շատ անորոշ պատկերագրական տվյալի վրա: Ջենոն-Արտաշեսի հասած դրամների առաջին տիպի դիմերեսին իր և Տիբերիուս կայսեր զուգադիր և աջ դարձած դիմապատկերներն են՝ երկուսն էլ դափնեպսակով պսակված [30, 31, № 189]: Դարձերեսին հայկական խույրի աջ դարձած պատկերն է և գրույթը՝ KAI TIBEPI - ՕՏ K Z[HNO]Σ (Կեսար Տիբերիոս և Ջենոն): Նկատի առնելով, որ դրամի դիմերեսի երկու պատկերներն էլ դափնեպսակով են, բայց տիպոս կրում է միայն Տիբերիուսը, իսկ պոնտական արքայազնը կոչված է Ջենոն, այլ ոչ թե Արտաշես անունով, պետք է եզրակաց-

նել, որ այդ տիպի թողարկումը նախորդել է Զենոնի թագադրությանը և, հնարավոր է, կայսեր հետ Զենոնի ինչ-որ համատեղ տրիումֆի խորհուրդ է պարունակում [30, 31]: Ամեն դեպքում փաստ է այն, որ տվյալ հորինվածքում պատկերների գլուխները զարդարող դափնեպսակները կիրառված են որպես հաղթանակի նշան, այլ ոչ թե պատկերները ընդգծելու միջոց:

Բացի վերը նշվածից, Լ. Սարյանի և Է. Կրենգելի առաջարկած նույնականացումը հարուցում է նաև այլ առարկություններ: Այսպես, խնդրո առարկա դրախմաների դիմերեսների արքայական խույրն իր ձևով (բարձրությամբ) և զարդարանքով էապես տարբերվում է Արտաշես III-ի բրոնզե քաղկոսների դարձերեսներին ներկայացված խույրերից [30, № 189; 29, 19-25. Pl. 4]: Ավելին, վերջինների վրայից աստղը հանված և տեղադրված է նրա հետևում՝ որպես առանձին խորհրդանշան, ըստ երևույթին, ընդգծելու համար, որ արքայական իշխանությունն ու երկիրը տարբեր հասկացություններ են [29, 20]: Հարկ է արժևորել նաև այն փաստը, որ խնդրարկու արքաների և նրանց իշխանության աղբյուրի միասնությունը խորհրդանշող պատկերագրական կամ գրային տարրերը ներկայացված են միայն դրամների դարձերեսներին [40, Lot 454-455; 30, № 237-239, 241, 245-246, 248-251, 254-258; 36, Lot 1335-1338, 1341-1343.]: Այդպիսին են նաև Տիբերիուս կայսեր կամքով և Գերմանիկուս կեսարի ձեռամբ իշխանություն ստացած Արտաշես III-ի քաղկոսների հորինվածքները: Ըստ այդմ, աներևակայելի է, որ բրոնզե քաղկոսների վրա կայսրին իր իշխանության աղբյուր ձանաչած հայոց այդ արքան կարող էր դրախմաների վրա իր իշխանության աղբյուր համարել Աթենասին կամ Նիկե դիցուհուն: Արտաշես III-ի իրավաքաղաքական կարգավիճակը բացառում էր նաև նրա կողմից «աստվածային» մակդիրի յուրացումը: Բնավ պատահական չէ, որ նրա քաղկոսների վրա այդ մակդիրը ոչ թե արքային, այլ կայսր Տիբերիուսին է վերագրված (ΘΕΟΙΚ ΣΕΒΑΣΤΟΙΚ ΚΑΙΣΑΡΙ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΑ) [29, 19; 30, 32; 31, 2]: Ի լրումն վերոնշյալի, խնդրո առարկա դրախմաների նկատմամբ Արտաշես III-ի հեղինակությունը բացառվում է նաև դարձերեսի պատկերագրության պատերազմական թեմայի և հայոց այդ արքայի անխռով գահակալության անհամապատասխանության տեսանկյունից: Այսպիսով «*արքայի Արտաքսերքսեսի Աստվածայինի*» գրույթով արծաթե դրախմաների նկատմամբ Արտաշես III-ի հեղինակության բացառմամբ դրանց միակ հնարավոր տերը մնում է Արտաշես II-ը:

2.2 Դափնեպսակի գործածությունն իբրև Հռոմին ուղղված մարտահրավեր՝

Ընդունված կարծիքի համաձայն՝ կայսերական վարչությունը չի միջամտել խնդրարկու արքաների դրամահատության գործին: Սակայն վերջիններիս կողմից «երկմակարդակ միապետության» թեմայով ստեղծված դրամների վրա արքայական և կայսերականի պատկերագրության համար դիմերեսի և դարձերեսի հստակ և համերաշխ բաշխումը հիմք է տալիս խոսելու չգրված կանոնի գոյության մասին: Մյուս կողմից, հայտնի են ոչ մեծաթիվ դեպքեր, երբ նշված սկզբունքը խախտված է: Ընդ որում, մեզ հայտնի բոլոր օրինակների վրա խախտումն իրականացված է կայսերական իշխանության խորհրդանշան դափնեպսակը դրամների դարձերեսների փոխարեն դիմերեսներին դրոշմելով: Պատկերագրական այդ շեղումները չի կարելի պատահականություն համարել, քանզի այդ դրամների հեղինակների՝ Հռոմեական տիրապետության և կայսերական հեղինակության դեմ այս կամ այն ձևով ծառացման մասին վկայում են նաև գրավոր աղբյուրները:

Վերոնշյալի ուշագրավ օրինակ է Նաբաթեայի արքա Արետես IV-ի (Ք. ա. 9 - Ք. հ. 40 թթ.) բրոնզե դրամը, որի դիմերեսին պատկերված մարդանման պատկերն առնված է կանոնավոր դափնեպսակի մեջ [40, Lot 493]: Հավանաբար, Սաբայի արքաների օրինակով դափնեպսակն իբրև արքայական պատվանշան ընդունել և ապարդշին էին համակցել դեռևս Մալիքուս I-ը (Ք. ա. 59-30 թթ.)՝ Ք. ա. 33 թ. և Օբոդաս II-ը (Ք. ա. 30-9 թթ.)՝ իր կառավարման վերջին հինգ տարիներին [32, 49]: Բայց առաջինի դեպքում Օկտավիանուսը դեռևս միահե-

ծան տիրակալ չէր, իսկ Օրոդաս II-ին էլ Օգոստոսը չէր հակազդել, քանի որ դափնեպսակը դեռևս կայսերական իշխանության կանոնական խորհրդանշան չէր դարձել: Կարևոր էր և այն, որ Օրոդաս II-ը նախապես ընդունել էր Օգոստոսի գերիշխանությունը և նրա կողմից ճանաչվել էր որպես Նաբաթեայի խնդրարկու արքա: Այլ էր խնդիրը Արետես IV-ի դեպքում. նրա գահակալության ժամանակ ոչ միայն դափնեպսակն էր արդեն դարձել կայսերական իշխանության խորհրդանշան, այլև կանոնացվել էր կայսեր կողմից խնդրարկու արքաներին իշխանությամբ օժտելու կարգը [52, 34 n. 77; 26, 273; 47, 160]: Այլ խոսքով, ինքնաթագադրվելով, Արետեսը բացահայտորեն ոտնահարել էր կայսեր հետ խնդրարկու արքաների հարաբերության երկու սկզբունք:

Մեծ Հայքի արքա Տրդատ II-ի (216-252 թթ.) բրոնզե քաղկոսի դիմերեսի հորինվածքում նույնպես արքայական դիմապատկերը շրջանակված է դափնե պսակով [30, № 203-207; 34, Lot 1439]: Թերևս, չի կարելի պատահական զուգադիպություն համարել այն, որ Անտոնինուս Կարակալայի կողմից հոր՝ Խոսրով I-ի դավադիր կալանավորումից հետո Տրդատ II-ը նույնպես ինքնաթագադրվել էր և պաշտպանել իր անկախությունը՝ ջախջախելով Հայաստան ուղարկված հռոմեական բանակին [16, LXXVIII.21.1]: Ըստ այդմ, վերոնշյալ երկու արքաների ինքնաթագադրման համապատկերում նրանց դրամների դիմերեսներին կայսերական իշխանության խորհրդանշանի դրոշմելը կարելի է գնահատել միայն որպես Հռոմից անկախանալու յուրօրինակ հռչակագրեր: Իսկ որքանով են վերոնշյալ օրինակները օգնում հասկանալու արտաշեսյան դրախմանների դիմերեսների դափնեպսակի նշանակությունը:

Տեսականորեն, եթե դրախմանները թողարկված լինեին Արտաշես II-ի երկրորդ կառավարման սկզբներին, ապա խնդրահարույց պատկերագրական տարրի «ուրացումը» գաղափարական առումով կնդրաշնչակեր Բ. ա. 31/30 թ. նրա հատած պղնձե քաղկոսների վրայի «պոմպեյական» տոմարի գործածությանը [51, 90]: Ըստ այդմ, դրախմանների դիմերեսին դափնեպսակի առկայությունը կարելի կլինեի մեկնաբանել որպես Հռոմի հետ իր բարեկամությունը (amicitia) վերականգնելու պատրաստակամության, իսկ դափնեպսակը դրախմայի դիմերեսին դրոշմել՝ այդ բարեկամությանը որպես ինքնիշխան կողմ մոտենալու նշան: Բայց Բ. ա. 30 թ. ի վեր Օկտավիանուսի և Արտաշես II-ի լարված հարաբերությունների համապատկերում հայոց արքայի կողմից դափնեպսակի այդ իմաստով կիրառությունը բացառվում է: Փոխարենը դրախմանների դիմերեսների դափնեպսակի խորհրդապաշտության իրատեսական պարզաբանման համար որոշակի հղանք է ընձեռում դրամների թվագրությունը՝ ID (= 14-րդ):

Մասնագիտական գրականության մեջ Արտաշես II-ի կառավարման շրջանը սովորաբար թվագրվում է Բ. ա. 30-20 թթ. [2, 627; 5, 234]: Մակայն այս դեպքում խնդրո առարկա դրախմանների թողարկման տարին կստացվի Բ. ա. 16 թվականը, որը մտնում է Տիգրան III-ի (Բ. ա. 20-8 թթ.) կառավարման շրջանի մեջ: Մրանից հետևում է, որ Արտաշես II-ն իր կառավարման ժամանակը հաշվել է առաջին գահակալությունից՝ Բ. ա. 34 թ. սկսած: Ըստ այդմ, նրա կառավարման 14-րդ տարին ստացվում է Բ. ա. 20 թ., որը համապատասխանում է հայհռոմեական հարաբերությունների առավելագույն լարման թվականին: Դրամների հորինվածքային մանրամասները՝ արքայի գլխի հարդարանքը, հավակնոտ տիտղոսը և դարձերեսների ընդհանուր ռազմական թեմատիկան, հատկապես՝ Աթենասի՝ սլաքը դեպի գետինը թեքած նիզակը, որը հինարևելյան պատկերագրության մեջ պատերազմական վիճակի խորհուրդն է պարունակում, հաստատում են, որ խնդրո առարկա դրամները թողարկվել են արտառոց հակահռոմեական մթնոլորտում:

3. Արտաշես II-ի արծաթե դրամների նշանակությունը

3.1 Լիարժեք դրախմանները տնտեսության կայունացման ցուցիչ

Մեծ Հայքում դեռևս նախորդ դարաշրջանում ծայր առած տնտեսական ճգնաժամը Բ. ա. I դ. 30-ական թթ. վերջերին էլ ավելի էր խորացել Անտոնինուսի կողմից երկրի ռազմակա-

ման, հաջորդած երեք տարիների հռոմեական թալանի և Ք. ա. 20-ական թթ. Օգոստոսի կողմից Մեծ Հայքի քաղաքական ու տնտեսական շրջափակման հետևանքով [20, 48]: Արդյունքում՝ քաղաքային կյանքը, արհեստներն ու առևտուրը թուլացել էին այն աստիճան, որ ուսկյա և արծաթե դրամների թողարկումն իսպառ վերացել էր: Արտաշես II-ի երկրորդ գահակալության ընթացքում հաստված պղնձե դրամների վեց տիպերին հասկանչող թերարժեքությունը պարզորոշ խոսում է այն մասին, որ պետությունը լուրջ դժվարություններ էր կրել անգամ տեղական շուկայի տկարացած պահանջները բավարարելու համար պղնձե դրամներ թողարկելու պարագայում [51, 92, not. 20.]: Արդյունքում՝ երկրում սկսել էին գերակայել ավանդական համակեցական կառույցներն ու արժեքները [5, 235]: Նման պայմաններում լիարժեք դրախմաների թողարկումը պետք է որակել անհեթեթ ու անարդյունավետ քայլ: Մեծ Հայքի հռոմեական շրջափակման պատճառով դրանք արտաքին առևտրի մեջ կիրառվել չէին կարող, իսկ ներքին շուկայում էլ դրանք արդյունավետ լինել չէին կարող, քանի որ գանձագոյացման արդյունքում արագորեն պետք է դուրս գային շրջանառությունից: Դրանից հետևում է, որ արտաշեսյան դրախմաները նախատեսված են եղել ոչ թե ներքին առևտրական շրջանառության, այլ խիստ որոշակի և հրատապ խնդրի լուծման համար: Խնդրի հրատապության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ խնդրո առարկա դրախմաների մինչ օրս հայտնի չորս նմուշները թողարկվել են դիմերեսի երեք և դարձերեսի երկու դրոշմոցներով: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ արտաշեսյան դրամահատության վերելքի շրջանում մեծաքանակ թողարկումների համար հաճախ օգտագործվել են դիմերեսի ու դարձերեսի մեկական դրոշմոցներ, ապա նույնիսկ կարելի է եզրակացնել, որ այդ դրախմաները հատվել են հապճեպորեն: Վերոնշյալից հետևում է, որ Ք. ա. 20 թ. արծաթե դրախմաների թողարկումը պայմանավորված է եղել ոչ թե Մեծ Հայքի տնտեսական կյանքի թռիչքաձև զարգացմամբ, այլ նույն թվականին հռոմեա-պարթևական բանակցություններում կողմերի միջև կայացած համաձայնությամբ Մեծ Հայքի արտաքին ու ներքին քաղաքական դրության կտրուկ վատացմամբ:

3.2 Արտաշես II-ի արծաթե դրախմաները Ք. ա. 23-20 թթ. հռոմեա-պարթևական բանակցությունների համապատկերում

Իր քաղաքական միասնությունը վերագտնելուց և եփրատյան սահմաններում դիրքերը վերականգնելուց հետո Հռոմեական կայսրության արտաքին քաղաքական օրակարգի առաջին հարցն էր դարձել Պարթևստանի հետ հարաբերությունները ճշտելը: Սակայն Օգոստոս կայսրը, ի տարբերություն ուշ հանրապետության գործիչների, պարթևների հետ հարաբերություններում դիվանագիտական մեթոդները նախընտրում էր ռազմականից: Ք. ա. 30 և Ք. ա. 26-25 թվականներին նա պատշաճ ձևով չէր սատարել պարթևական գահին վերատիրանալու Տրդատ II-ի փորձերին [15, LI.18.2: Հմմտ. 44, 69-71; 12, 66]: Ավելին, Ք. ա. 23 թ. Օգոստոսը բավարարեց Ք. ա. 25 թ. գահընկեց եղած Տրդատ II-ի կողմից առևանգված որդուն վերադարձնելու Հրահատ IV-ի խնդրանքը [15, LIII.33.1-2]: Բայց ի պատասխան Տրդատին հանձնելու Հրահատ IV-ի պահանջի, նա հայտարարեց, որ «*Ո՛չ Տրդատին կհանձնի, ո՛չ էլ պարթևաց դեմ նրան օգնություն կցուցաբերի*» [33, XLII.5.4]: Ա. Ստեփանյանի գնահատմամբ, սավաճել երկու տերությունների հարաբերությունները ըստ նոր ձևաչափով վերակառուցելու առաջարկությունն էր, որն ընդունել են պարթևները [10, 13; 5, 229]: Ամեն դեպքում, պարթևական արքայազնին վերադարձնելու հարցի շուրջ սկսված բանակցություններում Օգոստոսը Հրահատ IV-ի որդու խնդրանքը բավարարելու դիմաց առաջ էր մղել Կրասոսի, Անտոնիոսի և, հնարավոր է, Լ. Դեցիդիուս Սաքսայի Ք. ա. 40 թ. կորցրած հռոմեական դրոշներն ու ռազմագերիներին վերադարձնելու հարցը, որը տվյալ պահին Հռոմի «պարթևական օրակարգում» առաջնայինն էր [44, 71]: Սակայն, թեպետ Օգոստոսը պարթևական արքայազնին ուղարկեց առանց վերապահման, Հրահատ IV-ն իր պատասխան խոստումը կատարեց միայն երեք տարի հետո՝ կամ դրոշներն ու ողջ մնացած ռազմա-

գերիններին գտնել-հավաքելու դժվարությունների [44, 71-72], կամ էլ, որ ավելի հավանական է, պարթևական ավազանու նոր ցատումից երկյուղելու պատճառով:

Օգոստոսի համար դրոշների ու ռազմագերիների վերադարձի հարցը, անշուշտ, ունեցել է բացառապես քաղաքական-քարոզչական նշանակություն: Մինչդեռ հռոմեա-պարթևական հարաբերություններում առավել ծանրակշիռ էր երկու տերությունների ազդեցության գոտիների սահմանագատման խնդիրը: Դրա շուրջ բանակցությունների վերաբերյալ հռոմեական աղբյուրների տվյալները ընդհանրական ու միտումնավոր են: Կասկածից վեր են, որ տարածքային հավակնությունների ծիրում հռոմեացիների առանձնահատուկ սևեռման առարկան եղել է Մեծ Հայքի նկատմամբ վերահսկողության վերականգնման հիմնախնդիրը: Հռոմը ձգտում էր հավաստիացումներ ստանալ առ այն, որ պարթևները ճանաչում են իրենց գերակա շահերն այդ երկրում: Այդ առումով ուշագրավ է, որ հռոմեական աղբյուրները բանակցությունների հույսովյոթի մեջ Մեծ Հայք երկրանունը կանխատեսված չեն տալիս՝ այդ կերպ հասկացնելով, որ Օգոստոսն անբեկանելի է համարել Մեծ Հայքի նկատմամբ **«Լուկուրյան և Պոմպեոսի ձեռք բերված իրավունքը»** [Հմմտ. 50, XIII, 34]:

Հռոմեա-պարթևական բանակցություններում շահարկման մյուս առարկան Ատրպատականի խնդիրն էր: Ուսումնասիրողներից ոմանք, համարելով, որ Անտոնինոսի պարտությունից հետո Ատրպատականը նվաճվել է Հրահատ IV-ի կողմից, Ք. ա. 23-20 թթ. բանակցությունների օրակարգում այդ խնդիրը չեն տեսնում [21, 135; Հմմտ. 20, 48; 2, 627]: Սակայն վերոնշյալ կարծիքը չի համապատասխանում աղբյուրների տվյալների տառին ու տրամաբանությանը: Նախ, Հրահատ IV-ը Ք. ա. 31-29 թթ. չէր կարող նվաճել Ատրպատականը, քանզի գահընկեց էր ու **«ապաստանել էր պարթևներին հարևան երկրներում»** [33, XLII.5.6]: Ճիշտ է, Դիոն Կասիոսը չի նշում Ք. ա. 30 թ. մար Արտավազդի հաղթող կողմին, բայց նրա վկայությունը, որ հռոմեացիների համար **«Հայաստանը Մեդիայի հետ միասին կորսվեց»** [14, XLIX.44.4], հստակ ակնարկ է պարունակում Արտաշես II-ի գործողությունների մասին: Հայդը՝ մար Արտավազդին գերող արքա պետք է համարել Արտաշես II-ին: Ք. ա. 29 թ. վերջերին Հրահատ IV-ը վերադարձրեց իր իշխանությունը Պարթևստանում, բայց ո՛չ Ատրպատականում, որի նկատմամբ նա իրավունք ունենալ չէր կարող. Ք. ա. 33/32 թ. Անտոնինոսի տրամադրած հռոմեական զինուժի օգնությամբ այն պաշտպանել էր իր անկախությունը պարթև վեհապետից, իսկ վերջինիս վտարանդիության ժամանակահատվածում պատերազմի իրավունքով նվաճվել էր Արտաշես II-ի կողմից:

Ավելի ուշ մար Արտավազդը կարողացավ փախչել գերությունից և ընդունելություն գտավ Օկտավիանոսի մոտ [9, 32], որը նրան հաստատեց Փոքր Հայքի գահին (Ք. ա. 26-20 թթ.): Հռոմեական հովանավորության ներքո նրա հայտնվելը Օգոստոսին Արտպատականի նկատմամբ պահանջատիրության հիմք տվեց: Տվյալ պարագայում էական չէր, թե Ատրպատականի նկատմամբ հռոմեական հավակնություններն իրական են եղել, թե սոսկ պարթևների շահագրգռելու միջոց: Փաստ է այն, որ հենց միայն Արտաշես II-ի վերահսկողության տակ գտնվող երկրի պատկանելիության հարցը բանակցային սեղանին դնելով՝ Օգոստոսը ձեռք էր գոյացնում պարթևա-հայկական դաշինքի մեջ:

Հռոմեա-պարթևական բանակցությունների մանրամասներն անհայտ են: Բայց, անկասկած, դրանք եղել են տևական և դժվարին: Բանակցությունները Պարթևստանի հետ անձամբ ղեկավարելու համար Օգոստոսը Ք. ա. 22 թ. ժամանեց Արևելք և հմտորեն օգտվեց Հրահատ IV-ի իշխանության երերուն վիճակից: Բանակցությունների հերթական փակուղու ժամանակ հռոմեական դիվանագիտական առաքելության ղեկավար Տիբերիոս Կլավդիոսը պարթևներին **«անթարույց վախ ներշնչեց»**՝ հայտարարելով, թե Հռոմը պատրաստվում է պարթևների դեմ նոր պատերազմի: Պարթևների վրա ճշումը մեծացնելու նպատակով Օգոստոսը հրամայեց Ասորիքում հռոմեական զինուժ կուտակել: Դա թողեց անկալված ազդեցությունը: Ի վերջո, Հրահատ IV-ը, որը տևաբար տատանվում էր Հռոմի դեմ նոր

պատերազմ վարելու անկարողության գիտակցումի և միակողմանի զիջումներով պարթևական ավագանու մեջ իր հեղինակության մնացուկները կորցնելու վախի միջև, տեղի տվեց և իշխանությունը պահելու ճիգով **«հնազանդորեն հայեցե հռոմեական ազգի բարեկամությունը»** [9, 29]: Կայացավ փոխզիջում, ըստ որի՝ Հայաստանը Հռոմի ազեցության գոտի ճանաչելու, հռոմեական դրոշներն ու ռազմագերիներին վերադարձնելու, պարթևական գահի ընդդիմադիր հավակնորդներին չստատրելու և, վերջապես, Տրդատ II-ին Ասորիքից հեռացնելու դիմաց Հռոմը ճանաչել է Ատրպատականի նկատմամբ Հրահատ IV-ի գերակա իրավունքը²:

Դժվար է պատկերացնել, որ հայոց արքունիքում անտեղյակ են մնացել հռոմեապարթևական բանակցությունների ընթացքին ու արդյունքներին: Ինչպես երևում է, Հայաստանի քաղաքական մեկուսացման ու Հռոմին դեմ միայնակ պատերազմի հեռանկարը հարուցել է քաղաքական ճգնաժամ, որի արդյունքում հայոց արքունիքը, ինչպես Ք. ա. 66 թ., բաժանվել է պատերազմի և խաղաղության ճամբարների: Կասիոսը հաղորդում է, որ **«մյուս հայերը մեղադրում էին Արտաշեսին և (դեսպանություն ուղարկելով) խնդրում էին Հռոմում գտնվող նրա եղբորը»** [15, LIV.9.4]: Ա. Ստեփանյանը հայ ավագանու այսպես կոչված «խաղաղության» խմբակցությանը նույնացնում է արքայի քաղաքականությունից դժգոհ ռազմավարչական ավագանու հետ [5, 235], ինչն այդքան էլ հիմնավոր չէ: Մեր կարծիքով, ավելի տրամաբանական կլինի այդ ճամբարում հայ տոհմիկ ավագանուն տեսնելը, որը, նկատի ունենալով Մեծ Հայքի տնտեսական և արտաքին քաղաքական դրությունը, անհեռանկարալիս է համարել Հռոմի դեմ պատերազմը և փորձել է յուրովի կանխել վերահաս աղետը: Օգոստոս կայսրին հայ ավագանու «խաղաղության» խմբակցության այս դիմումը տեղի է ունեցել Ք. ա. 22-20 թթ.՝ Օգոստոսի պահանջները բավարարելու Հրահատ IV-ի համաձայնությունից հետո, բայց նախքան Ք. ա. 20 թ. Օգոստոսի հոգեզավակ Տիբերիոսի Կլավդիոսի հրամանատարությամբ հռոմեական բանակի գորաշարժը դեպի Հայաստան:

Հռոմի հետ հաշտվելու հնարավորությունը կորցրած Արտաշես II-ը, ընդհակառակը, կամա թե ակամա կանգնել է պատերազմի ուղու վրա: Միայնակ պատերազմի հեռանկարը նրան ստիպել է դիմել նախապատրաստական ծայրահեղ միջոցառումների: Ք. ա. 34 թ. Մեծ Հայքի ռազմական ուժը կազմում էր շուրջ 70 հազար, որն ի գորտ էր լուծել երկրի պաշտպանության խնդիրը [4, 53]: Ք. ա. 20 թ. նրա քանակը դժվար թե էապես փոխված լիներ: Բայց երկրի քաղաքական միասնության խաթարումը և ավագանու հետ համաձայնության գալու անհնարինությունը արքային զրկում էր վերահաս պատերազմում երկրի ողջ ռազմական ներուժը տնօրինելու հնարավորությունից: Ուստի Արտաշես II-ին գործնականում իր զինուժը բարելավելու մի միջոց էր մնում՝ դիմել վարձկան զորքի օգնությանը: Վարձկանության երևույթը հելլենիստական դարաշրջանի ռազմական կազմակերպության հատկանշական կողմերից մեկն էր և, անկասկած, գոյություն է ունեցել նաև Մեծ Հայքում: Արմավիրի

² Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված կարծիքի համաձայն Ք. ա. 20 թ. Ատրպատականը Մեծ Հայքի հետ ճանաչվել է Հռոմի ազեցության գոտի [1, 149; 3, 424; 5, 232; 20, 48]: Ըստ այդմ, Արտաշեսյան հարստության մարումից հետո Մեծ Հայքում հռոմեական դրածո արքաներ Արիոբարզանեսն ու նրա որդի Արտավազդը համարվել են այդ երկրամասի արքաներ, որոնք համատեղության կարգով կառավարել են նաև Մեծ Հայքում: Իրականում Արտավազդ Ատրպատականցու մահվանից (Ք. ա. 20 թ.) հետո նրա որդին ու թոռը սոսկ Օգոստոսի հոգածության տակ մնացած արքայազներ էին, որոնց կայսրը նրանց հայրենի երկրի կորստյան պատճառով փորձում էր «թագավորեցնել» Մեծ Հայքում: Թերևս, շփոթության պատճառը ատրպատականյան արքայատան ներկայացուցիչներ Արիոբարզանեսին ու Արտավազդին Տակիտոսի տված «մար» մակդիրն է [50, II.4]: Մակայն դա ընդամենը նույն կամ նման անուն կրող դինաստիաներից ու արքաներից նրանց տարբերելու միջոց է, և բնավ չի նշանակում է, որ նրանք Մարական Ատրպատականի արքաներ են եղել:

հունարեն արձանագրության տվյալների հիման վրա Ս. Երեմյանը նույնիսկ եզրակացնում է, որ Ք. ա. III դ. վերջերին նրանք քաղաքային բնակչության նշանակալից շերտ են կազմել [7, 57]: Վարձկանների ծառայությունից օգտվել էր Տիգրան Մեծը [8, Mith. XII. 86; 3, էջ 339]: Իսկ Արտաշես II-ի համար տնտեսական ճգնաժամից հյուծված քաղաքային բնակչությունից վարձկան զինուժ հավաքագրելը դարձել էր իր դրությունը փրկելու միակ հնարավոր միջոցը: Ընդ որում, խնդրի հրատապության թելադրանքով է, որ հայոց արքան վարձկանների հավաքագրումն իրագործել է ոչ թե ավանդական ճանապարհով՝ հողահատկացմամբ [7, 57], այլ կանխիկ դրամի միջոցով: Սակայն նրա այդ ձեռնարկն իր նպատակին չի հասել, քանզի Ք. ա. 20 թ. գարնանը, Հռոմի դեմ պատերազմը դեռ չսկսած, Արտաշատում, անհայտ հանգամանքներում դավադրաբար սպանվեց ինքը՝ Մեծ Հայքի արքա Արտաշես II-ը³:

Դատելով այն փաստից, որ Արտաշես II-ի սպանությունից անմիջապես հետո Մեծ Հայք ներխուժած հռոմեական զորքն իր հետ բերում էր նաև Տիգրանին՝ Արտաշես II-ի եղբորը, կարող ենք եզրակացնել, որ արքայի սպանությունը եղել է հայ ավագանու «խաղաղության» խմբակցության հետ Օգոստոսի համաձայնության առանցքային պայմանը: Արդեն Արտաշատում, Տիգրիդուս Կլավդիոսը Օգոստոսի անունից արքայական իշխանությամբ պսակեց Տիգրանին [50, II.3; 22, XV.105; 15, LIV.9.4-5; 9, III.9]: Կատարվածը պարթևների կողմից որևէ հակազդեցության չարժանացավ: Դա խոսում է այն մասին, որ տարածքային հարցերի շուրջ հռոմեա-պարթևական համաձայնությունը իսկապես նախորդել է Արտաշեսի սպանությանն ու հռոմեական ներխուժմանը, և Հրահատ IV-ը Հայաստանն արդեն ճանաչել էր որպես Հռոմի ազդեցության ենթակա երկիր: Ք. ա. 20 թ. մայիսի 12-ին Արտաշատի մոտ գտնվող հռոմեական ճամբարում պարթևները Տիգրիդուսին հանձնեցին նաև հռոմեական դրոշներն ու ռազմագերիներին՝ ըստ էության, ամբողջացնելով պայմանագրի կատարումը:

Եզրակացություն

«Արքայի Արտաքսերքսեսի Աստվածայինի» շրջագրով արտաշեսյան դրախմաների պատկերազրկական իրողությունների քննությունը հաստատում է, որ դրանց հեղինակը Արտաշես II-ն է: Դրախմաների թվագրված են արքայի գահակալության 14-րդ տարով, այն է՝ Ք. ա. 20 թ., ինչը համապատասխանում է հայ-հռոմեական հարաբերությունների առավելագույն լարվածության տարվան: Դրանց թողարկումը պայմանավորվել է ոչ թե Մեծ Հայքի տնտեսական կյանքում կատարված դրական տեղաշարժով, այլ Արտաշես II-ի դաշնակից Հրահատ IV Արշակունու Ք. ա. 20 թ. Հռոմի հետ կնքած առանձնակ հաշտությամբ: Հռոմի դեմ միայնակ պատերազմի սպառնալիքի տեսանկյունից լիովին բացատրվում են թե՛ դրախմաների պատկերազրկության հակահռոմեական թեման, թե՛ դրախմաների թողարկման շտապողականությունը, թե՛ լիարժեքությունը, որը չի համապատասխանում Մեծ Հայքի տնտեսական կազմալուծված վիճակին: Վերոնշյալ իրողությունների և Մեծ Հայքի ներքին քաղաքական միասնության խաթարման մասին գրավոր տվյալների համադիր քննությունից բխող հետևությունը միանշանակ է. Արտաշես II-ը խնդրո առարկա դրախմաները թողարկել է՝ Հռոմի դեմ վերահաս պատերազմի համար վարձկան զինուժ հավաքագրելու նպատակով:

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2025.2hs-124>

³ Տակիտոսը հայոց արքայի սպանությունը վերագրում է արքայի ազգականներին (*occiso Artaxia per dolum propinquorum*) [50, II.3]: Սակայն պարզ չէ, թե նա Արտաշեսի արյունակից ազգականներին՝ նկատի ունի, թե քրեմենյան և հելլենիստական արքունիքներում տարածված «արքայի ազգական» տիտղոսը կրող տոհմիկ ավագանուն [22, XI.3.2: 43, Pomp. XXXIII]:

Գրականություն

1. Աստուրեան Հ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի եւ Հռոմայ 190 էն ն. Ք. մինչեւ 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912, 391 էջ:
2. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. I, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 991 էջ:
3. Հայոց պատմություն, հ. I, գիրք երկրորդ, Երևան, 2024, 700+24:
4. Մանասերյան Ռ., Հայաստանն Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, 215 էջ:
5. Ստեփանյան Ա., Պատմության կերպավորությունները Մեծ Հայքում, գիրք Ա, Երևան, 2012, 385 էջ:
6. Վարդանյան Ռ., Հորինված արձաթե դրամ «Աստվածային Արտաքսերքսեսի» անվամբ // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1999, Երևան, № 1, էջ 321-326:
7. Еремян С. Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху // Известия академии наук Арм. ССР, общественные науки, 1948, № 11, с. 33-73.
8. Appianos. Appian's Roman History, Vol. II (Books VIII, Part II-XII), Printed in Great Britain, 1962, 477 p.
9. Augustus. Res Gestae Divi Augusti. The Achievments of the Divine Augustus with an introduction by P.A. Brunt and J. M. Moore, Oxford University Press, 7th edit., 1983, 90 p.
10. Babnis T. Augustan Poets on the Roman-Parthian Treaty of 20 BC // Classica Cracoviensia Vol. XX, Kraków, 2017, p. 5-43.
11. Bergmann B. Der Kranz des Kaisers, Genese und Bedeutung einer RöInsignie, Berlin and New York, 2010, xix + 515 p.
12. Bivar A. Iran under the Arsacids // Cambrige History of Iran, Vol. 3/2, New York, 2006, 21-99 pp.
13. Burnett A., Amandry M., Ripollès P. Roman Provincial Coinage, Vol. I, London, Paris, 1992, 727 p. + 7 Maps.
14. Cassios D. Dio's Roman History, Vol. V, London, Cambridge Mass., 1955, 526 p.
15. Cassios D. Dio's Roman History, Vol. VI, London, Cambridge Mass., 1955, 492 p.
16. Cassios D. Dio's Roman History, Vol. IX, London, Cambridge Mass., 1955, 489 p.
17. Classical Numismatic Group. Inc. Mail Bid Sale 46. 24 June 1998 // https://issuu.com/cngcoins/docs/cng_46 (21.02.2025)
18. Classical Numismatic Group, Inc. Auction 51. Mail Bid Sale. 15 September 1999 // https://issuu.com/cngcoins/docs/cng_51 (21.02.2025).
19. Classical Numismatic Group, Inc. Auction 85. Mail Bid Sale. 15 September 2010 // https://www.cngcoins.com/Coins_archive.aspx?CONTAINER_ID=601&ITEM_IS_SOLD=1
20. Dąbrowa E. Parthian-Armenian Relations from the 2nd Century BCE to the Second Half of the 1st Century CE // Electrum, Vol. 28, 2021, 41-57 pp.
21. Debevoise N. Political History of Parthia, Chicago, 1938, 303 p.
22. Flavius J. Jewish Antiquities. London, Wordsworth Classics of World Literatuere, 2006, 902 p.
23. Freeman and Sear Fixed Price List 6 (Summer 2001).
24. Fritz Rudolf Künker Münzenhandlung, Auction 124 (16-17 März 2007) // <https://issuu.com/kuenkercoins/docs/a124> (23.02.2025)
25. Gemini III Auction Catalogue Harlan J. Berk and Freeman & Sear, Ancient and World Coins, Greek and Roman Coins, January 9th, 2007.
26. Hackl U., Jenni H., Schneider C. Quellen zur Geschichte der Nabatäer, Textsammlung mit Übersetzung und Kommentar, Novum Testamentum et orbis antiquus, № 51, Freiburg, 2003.
27. Houghton A. Coins of the Seleucid Empire from the collection of Arthur Houghton, New York, 1983, 122 p. + 77 Plates.

28. Kovachs F. Additions and corrections to Armenian Coins and Their Values // *Armenian Numismatic Journal*, Series 1, Vol. 30, 2004, p. 83-86.
29. Kovachs F. Artaxias III and a Numismatic Enigma, *Armenian Numismatic Journal*, Ser. II, Vol. 10 (40), 2014, p. 19-25.
30. Kovachs F. Armenian Coinage in the Classical Period // *Classical Numismatic Studies*, № 10, Lancaster/London, 2016, xxv+83 p. + 34 Plates.
31. Krenzel E. Die erste armenische Münzprägung für Zenon/Artaxias aus Pontus // *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, № 63, 2013, p. 1-16.
32. Kropp A. *Images and Monuments of Near Eastern Dynasts, 100 BC-AD 100*, Oxford, 2013, 520 p.
33. Ivstins M. Ivstini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Accedunt Prologi in Pompei Trogi, Stuttgart, 1985, 375 p.
34. Leu Numismatic AG Web Auction 20 (16-18 Jul 2022) // <https://www.numisbids.com/sale/5828?s=1&pg=15&so=1> (21.02.2025)
35. Leu Numismatic AG Web Auction 32, (7 Dec 2024) // <https://www.numisbids.com/sale/8729> (24.02.2025).
36. Leu Numismatik AG Web Auction 33, (15-17 Mart 2025) // <https://www.numisbids.com/sale/9044> (06.04.2025)
37. Mattingly H. *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Vol. I, London, 1923, 464 p. + 64 Plates.
38. Nercessian Y. Silver Coins of Artaxias II, Tigrahanes III, Artavasdes IV of Armenia // *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXIX, Decemb. 2003, 89-98 pp.
39. Nercessian Y. Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia // *Armenian Numismatic Society, Special Publication*, № 11, Los Angeles, 2006, 212 p.+ 96 Plates.
40. Nomos AG - Obolos 34 (10 Nov 2024) // <https://www.numisbids.com/sale/8634> (24.02.2024)
41. Nurpetlian J. *Ancient Armenian Coins: The Artaxiad Dynasty (189 BC - AD 6)* // *Berytus Archaeological Studies*, Vol. LI-LII, Beirut, 2008-2009, p. 117-167.
42. Ogle M. Laurel in Ancient Religion and Folk-Lore // *The American Journal of Philology*, 1910, Vol. 31, No. 3 (1910), p. 287-311.
43. Plutarchos Plutarch's Lives. Vol. V, Cambridge Mass., London, 1955, ix + 544 p.
44. Poirat J. *The Romano-Parthian Cold War: Julio-Claudian Foreign Policy in the First Century CE and Tacitus' Annales*. Louisiana State University, 2003, 310 p.
45. Ronde A., Torossian H. Une drachme inedite (?) d'Artaxes II, roi d'Armenie // *Bulletin de la Societe Francaise de Numismatique*, Vol. 52, № 2. p. 25-26.
46. Saryan L. An Unpublished Silver Drachm Attributed to Artaxias III (A.D. 18-34) of Armenia // *American Journal of Numismatics*, Second Series, Vol. 9, 1997, p. 7-16.
47. Schwentzel C. Les thèmes du monnayage royal nabatéen et le modèle monarchique hellénistique, Syria, № 82, 2005, p.149-166.
48. Suetonius G. *The Lives of the Caesars*, Vol. I, London, New York, 1914, 497 p.
49. Sutherland C., Carson R. *Roman Imperial Coinage*, Vol. I, London, 1984, 360 p.
50. Tacitus P. *The Annals*, London, 2017, 696 p.
51. Vardanyan R. A Dated Copper Coin of Artaxias II: Evidence of the Use of the Pompeyan Era in Artaxata // *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXVII, 2001, 90 p.
52. Wenning R. Eine neuerstellte Liste der nabatäischen Dynastie, *Boreas* 16, 1993, p. 25-38.

Об авторе и значении драхм с легендой «Царя Артаксиаса Божественного»

**Меликян Артур,
Чатинян Ира**

Резюме

Ключевые слова: аверс, реверс, Октавиан-Август, Рим, Великая Армения, Фраат IV, Атропатена

Драхмы с легендой «Царя Арташеса божественного» являются одними из самых оригинальных и загадочных выпусков позднеарташесской чеканки. Судя по изображению на аверсе портрета царя и царских знаков отличия, указанные драхмы явно находились под влиянием тетрадрахм Артавазда II. Новшеством является изображение на царском портрете лаврового венка, что является неприкрытой иконографической декларацией против римского великодержавия. Изображение дополняют эпитет «божественный», прилагаемый к царскому титулу, и иконография на реверсе драхм, которые сжато передают идею готовности к войне с Римом. Изучение иконографических реалий монет подтверждает, что они были изготовлены Арташесом II. Монеты датированы 14 годом правления царя, т. е. 20 г. до н. э., что соответствует периоду максимальной напряженности в армяно-римских отношениях. Их выпуск был обусловлен не положительной динамикой экономического развития Великой Армении, а заключением в 20 г. до н. э. особого мира между Фраатом IV Аршакуни, союзником Арташеса II, и Римом. Угроза военного противостояния с Римом без внешнего содействия вполне объясняет как антиримскую тематику иконографии монет, так и поспешность и полноценность выпуска драхм, что не соответствовало дезорганизованному экономическому состоянию Великой Армении. Комплексный анализ вышеизложенных реалий и письменных данных о нарушении внутривосточного единства Великой Армении позволяет сделать однозначный вывод: Арташес II выпускал указанные драхмы для вербовки наемных войск в предстоящей войне с Римом.

About the Author and the Meaning of Drachmas with the Legend “Of the King Artaxias the Divine”

**Melikyan Artur,
Chatinyan Ira**

Summary

Key words: obverse, reverse, Octavian Augustus, Rome, Great Armenia, Phraates IV, Atropatene

Drachmas with the legend "Of the King Artashes the Divine" are among the most original and mysterious issues of the late Artashes coinage. Judging by the image of the king's portrait and royal insignia on the obverse, these drachmas were clearly influenced by the tetradrachms of Artavazd II. An innovation is the image of a laurel wreath on the king's portrait, which is an overt iconographic declaration against the Roman great power. The image is complemented by the epithet "divine" attached to the king's title and the iconography on the reverse of the drachmas, which briefly convey the idea of readiness for war with Rome. A study of the iconographic realities of the coins confirms that they were made by Artashes II. The coins are dated to the 14th year of the king's reign, i.e. 20 BC, which corresponds to the period of maximum tension in Armenian-Roman relations. Their issue was due not to the positive dynamics of Armenia's economic development, but to the conclusion of a special peace in 20 BC between Rome and Phraates IV Arshaked, an ally of Artashes II. A comprehensive analysis of the above realities and written data on the violation of the internal political unity of Great Armenia allows us to make an unambiguous conclusion: Artashes II issued the said drachmas to recruit mercenary troops for the upcoming war with Rome.

Photo 1. Kovachs F., Armenian Coinage in the Classical Period, № 170.

Photo 2. Classical Numismatic Group 51, (15 Sept. 1999), Lot 768

Photo 3. Classical Numismatic Group 46, (24 June 1998), lot 693.

Photo 4. Freeman and Sear, Fixed Price List 6 (Summer 2001), № F 70.

Ներկայացվել է 09. 04. 2025 թ.
 Գրախոսվել է 19. 04. 2025 թ.
 Ընդունվել է տպագրության 26. 11. 2025 թ.